

УДК 63:330.1

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙЫЛ ЧАРБА СЕКТОРУНДАГЫ ТЕНДЕНЦИЯЛАР

Бектурова Дамира Асановна (0000-0002-4178-6578)

Кыргыз улуттук агрардык университети, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: Кыргыз Республикасында айыл чарбасы артыкчылыктуу тармак болуп саналат. Анын үлүшү ички дүң продукциянын 13,8% ын түзөт. Кыргызстандын айыл чарба тармагындагы азыркы өндүрүштүн өсүү темпи төмөн. Анткени иштеп жаткан чакан өндүрүштүк чарбалардын негизинде алдыңкы агротехнологияларды колдонууга, инвестицияларды тартууга мүмкүн эмес. Айыл чарба азыктарын кайрадан иштетүү айыл чарба өндүрүшүнүн интенсивдүүлүгүнүн жогорулашына алып келет. Анын өбөлгөлөрү болуп мамлекеттик колдоо, инвестициялык жагымдуу климат жана ресурстар дарамет эсептелет.

Өзөктүү сөздөр: айыл чарбасы, айыл чарба азыктары, ички дүң продукция, мал чарбачылык, өсүмдүк өстүрүүчүлүк, мал чарба продукциясы, өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукциясы.

ТЕНДЕНЦИИ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ СЕКТОРЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Бектурова Дамира Асановна (0000-0002-4178-6578)

Кыргызский национальный аграрный университет, г.Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: Сельское хозяйство является приоритетной отраслью экономики Кыргызской Республики. Его доля составляет 13,8% валового внутреннего продукта. Темпы роста текущего производства в аграрном секторе Кыргызстана низкие. Потому что невозможно использовать передовые агротехнологии и привлекать инвестиции на базе существующих мелких ферм. Переработка сельскохозяйственной продукции приводит к увеличению интенсивности сельскохозяйственного производства. Его предпосылками являются господдержка, благоприятный инвестиционный климат и ресурсный потенциал.

Ключевые слова: сельское хозяйство, продукция сельского хозяйства, валовой внутренний продукт, животноводство, растениеводство, продукция животноводства, продукция растениеводства.

TRENDS IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Bekturova Damira Asanovna (0000-0002-4178-6578)

Kyrgyz National Agrarian University, Bishkek, Kyrgyzstan

Annotation: Agriculture is a priority sector of the economy of the Kyrgyz Republic. Its share is 13.8% of gross domestic product. The growth rate of current production in the agricultural sector of Kyrgyzstan is low. Because it is impossible to use advanced agricultural technologies and attract investments based on existing small farms. Processing of agricultural products leads to an increase in the intensity of agricultural

production. Its prerequisites are government support, a favorable investment climate and resource potential.

Keywords: *agriculture, agricultural products, gross domestic product, livestock, crop production, livestock products, crop products.*

1. Киришүү

Кайра иштетилген мал чарба азыктарына суроо-талаптын өсүшүнүн негизинде өсүмдүк өстүрүүчүлүккө болгон талап да жогорулайт. Бул өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн дүйнөлүк өсүшүнө алып келет, бирок айыл чарба жерлеринин дүйнөлүк запастары чектелүү болгондуктан (өзгөчө жаратылышты жана ресурстарды сактоо жагын алганда) жалпысынан айыл чарба өндүрүшүнүн интенсивдүүлүгүнүн жогорулашына алып келет, бул өз кезегинде өсүмдүк өстүрүүчүлүк өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатат.

Кыргыз Республикасында айыл чарбасы өлкөнүн экономикалык ишмердүүлүгүндө негизги жана артыкчылыктуу тармак болуп саналат, анын үлүшү ИДПнын 13,8% ын түзөт (2021-ж.). Республиканын калкы 2021-жылдын маалыматы боюнча 64% ы айыл жергесинде жашайт, иштеген жумушчулардын орточо жылдык саны айыл чарбасында, аңчылыкта жана токой чарбасында 465,5 миң адамды түзөт, эмгекке жарамдуулардын жалпы санынын 15,9% ын, ал эми республиканын жалпы калкынын 6,9% айыл чарбасында иштешет. Кыргыз Республикасында 2021-жылы айыл чарба субъектилеринин саны 462,4 миң бирдикти түздү, анын ичинен мамлекеттик чарбалар – 34, кооперативдер – 554, дыйкан (фермердик) чарбасы – 354,654 болуп эсептелет.

2. Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Кыргызстанда айыл чарбасы улуттук экономиканын маанилүү тармактарынын бири болуп саналат жана негизинен мамлекеттин социалдык-экономикалык абалын аныктайт. Мамлекетти айыл чарба чийки заты менен, калкты тамак-аш менен

камсыз кылуу айыл чарба өндүрүшүнүн негизги милдеттери болуп эсептелет. Экономиканын туруктуу өсүшү айыл чарбасынын мындан ары натыйжалуу өнүгүшү менен, калктын азык-түлүк менен камсыз болушу менен, айылдарда жумушчулар үчүн жумуш орундарынын түзүлүшү менен тыгыз байланышта жана негизги булак болуп саналат.

Кыргыз Республикасындагы 2017-жылдан 2021-жылдардагы айыл чарба секторунун абалына изилдөө жасалган. Изилдөөнүн материалдары жана методдору боюнча динамикалык талдоо жүргүзүлгөн. Талдоонун негизинде айыл чарба секторундагы көйгөйлөр аныкталды, мамлекеттин экономикасынын өсүшүнө таасирин тийгизген айыл чарба секторун өнүктүрүүдөгү негизги сунуштар берилди.

Изилдөөнүн материалдарында Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары пайдаланылды.

3. Изилдөө натыйжалары

Кыргызстандын айыл чарба тармагындагы азыркы өндүрүштүн деңгээли анын айыл чарба өндүрүшүнүн көлөмүн көбөйтүү боюнча потенциалына ылайык келбейт. Учурдагы иштеп жаткан чакан өндүрүш чарбалары (дыйкан чарбалары айыл чарба субъекттеринин 99,9% түзөт) алдыңкы агротехнологияларды колдонууга, инвестицияларды тартууга жана айыл чарба өндүрүшүн уюштуруунун прогрессивдүү ыкмаларын колдонуусуна көмөк көрсөтпөйт, ошонун негизинде айыл чарбасынын дүң продукциясынын өсүү темпи төмөн.

Акыркы 5 жылдын жыйынтыгы боюнча айыл чарбасында алдыга жылуу тенденциялары байкалууда. Айыл, токой жана балык чарбаларында 2021-жылы ИДП

1-таблица. Айыл, токой жана балык чарбаларынын дүң продукциясынын көлөмдөрү (млн. сом).

Бардык чарбалардын категориялары	2018	2019	2020	2021	2022
Айыл, токой жана балык чарбаларынын дүң продукциясынын көлөмдөрү, учурдагы баа менен	208 530,0	204 969,9	220 958,0	249 534,7	324 283,1
Айыл чарбасы	203 234,9	199 534,1	214 845,3	242 095,3	316 843,6
Айыл чарба продукциясынын өткөн жылга карагандагы өсүү темптери, % менен	-	98,2	107,7	112,7	129,9
Өсүмдүк өстүрүүчүлүк	108 187,4	100 514,8	110 782,2	125 749,6	172 283,0
Мал чарбачылык	95 047,5	99 019,3	104 063,1	116 345,7	144 560,6
Айыл чарбасында колдонулуучу кызматтар	4 873,5	4 926,7	5 326,8	6 196,6	7 600,2
Аңчылык жана токой чарбачылыгы	334,7	348,1	360,0	304,0	304,0
Балык уулочулук	86,9	161,0	425,9	938,8	938,9
Айыл чарбасынын ИДПдагы үлүшү, % менен	12,5	11,7	11,7	13,6	13,8

Булак: КР УСК, Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы 2017-2021-жж. - Б., КР УСК - 2022. -28-32б.

нын көлөмү 324283,1 млн сомду түзүп, 2020-жылга салыштырмалуу 29,9%га, 2017-жылга салыштырмалуу – 55,5%га көбөйдү (1-таблица).

Айыл чарба продукциясынын өсүү темпи 2021-жылы өткөн жылга салыштырмалуу 130,1%ды түзсө, өсүмдүк өстүрүүчүлүк 23,5%ды, мал чарбачылык продукциясынын өсүү темпи 10,7%ды түздү.

Айыл чарбасында дүң продукциясынын түзүлүшүнүн өзгөрүлгөндүгү байкалат. Өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн үлүшү 2017-жылда 51,8% ды түзсө, 2021-жылы 53,1%ды чейин өскөн. Ал эми мал чарбачылыгынын продукциясынын үлүшү 45,6%дан 44,6%га чейин жогорулады (1-сүрөт). Бул тенденция артка кеткендик болуп эсептелет, анткени дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө мал чарбачылыгынын дүң кирешеси өсүмдүк

өстүрүүчүлүктүн кирешесинен алда канча ашып кетет (2-таблица).

2017-жылдан 2021-жылга чейинки талдоо мезгилинде жылына орточо эсеп менен өндүрүлгөн айыл чарба өсүмдүктөрү: буудай (тазалангандан кийинки салмакта) - 561,9 миң тонна, кант кызылчасы – 608,2 миң тонна, май өсүмдүктөрү – 29,6 миң тонна, картошка – 1370,5 миң тонна, жашылчалар. – 1112,1 миң тонна, бахча өсүмдүктөрү – 248,1 миң тонна, мөмө-жемиштер – 261,2 миң тонна.

2017-жылдан 2021-жылга чейинки талдоо мезгилиндеги өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн орточо жылдык өсүү темпи: буудай – 60,4%, кант кызылчасы – 51,3%, май өсүмдүктөрү – 44,8%, картошка – 91,0%, жашылчалар – 102,5%, бахча өсүмдүктөрү – 86,8% жана мөмө-жемиштер — 110,7%. Талдоо жүргүзүлүп жаткан мезгилде май өсүмдүктөрүн өндүрүүнүн

2-таблица. Айыл чарбасынын өнүгүүсүнүн негизги көрсөткүчтөрү (% менен).

Көрсөткүчтөр	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.	2021г.
Айыл чарбасынын ИДП дагы үлүшү	12,5	11,7	11,7	13,6	13,8
Айыл чарба продукциясын өндүрүүдөгү өсүү темптери	-	98,2	107,7	112,7	130,1
Өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукциясын өндүрүүдөгү өсүү темптери	-	92,9	110,2	113,5	137,0
Өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукциясынын айыл чарбасындагы үлүшү	51,8	49	50,1	50,4	53,1
Мал чарбачылык продукциясын өндүрүүдөгү өсүү темптери	-	104,1	105,1	113,5	124,2
Мал чарбачылык продукциясынын айыл чарбасындагы үлүшү	45,6	48,3	47,1	46,6	44,6

Булак: КР УСК, Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы 2017-2021-жж. - Б., КР УСК - 2022. -28-326.

орточо жылдык өсүү темпи 55,2%га төмөндөгөн, кант кызылчасы боюнча 48,7%га төмөндөгөн, жашылча жана мөмө-жемиштери боюнча орточо жылдык өсүү темпи 2,5%дан 10,7%га чейин жогорулаган.

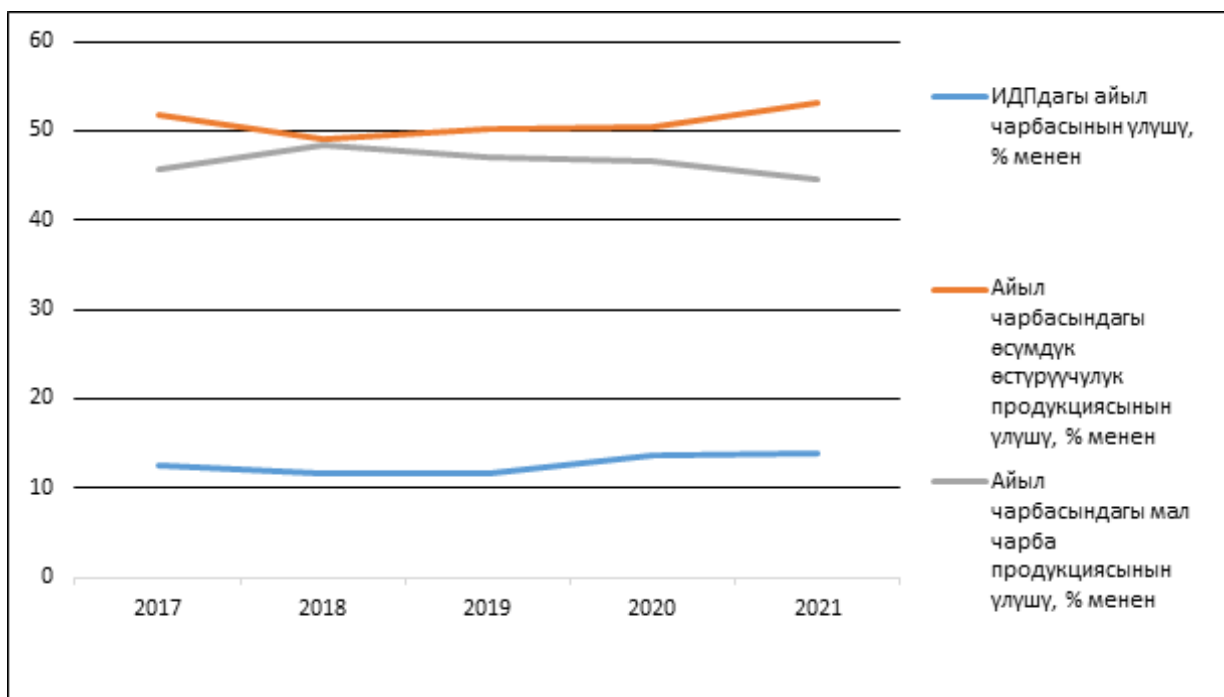
Талданып жаткан мезгил үчүн дан эгиндеринин түшүмдүүлүгү 2021-жылы 2017-жылга салыштырмалуу 25,2 %га, анын ичинен буудай 39,8 %га, арпа 43,2 %га төмөндөгөн. Кант кызылчасынын түшүмдүүлүгү 13%га төмөдөсө, тамекинин түшүмдүүлүгү 1,6%га, картошканыкы 1,4%өскөн, жана жашылчалардын, бакча өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү тиешелүүлүгүнө жараша 0,8% жана 6,9%га төмөдөгөн. 2021-жылы кант импортунун үлүшү 40,3%ды түздү, бул 2021-жылы кант кызылчасынын айдоо аянты 2017-жылга салыштырмалуу 7,2 миң гектарга азайгандыгына байланыштуу. Кыргызстандын калкынын муктаждыгы өз өндүрүшүнүн дан азыктары менен толук канааттандырылбайт, ошондуктан 2021-жылы Казакстандан 28307,2 миң долларга дан азыктары импорттолгон.

Өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн

продукциясы негизинен республиканын ичинде калат, алынган маалыматтар боюнча 2021-жылы экспорттун жалпы коломунун 5,6% ын жашылчалар жана 4,4% ын жемиштер гана түзгөн, бул айыл чарбасында товардык өндүрүштүн өнүкпөгөндүгүн тастыктайт.

2017-2021-жылдар аралыгында айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү жылына орточо алганда: буудай (кайра иштетүүдөн кийинки салмакта) – 22,7 ц/га, кант кызылчасы – 458,8 ц/га, май өсүмдүктөрү - 11,6 ц/га, картошка – 170,1 ц/га түздү, жашылчалар – 196,7 ц/га, бакча өсүмдүктөрү - 216,8 ц/га, мөмө-жемиш – 51,1 ц/га. Буудайдын түшүмдүүлүгү өтө төмөн болуп, дүйнөлүк максималдуу түшүмдүүлүктөн 4,6 эсеге, кант кызылчасы 2,7 эсеге артта калууда. Өндүрүштүн көлөмүнүн көрсөткүчтөрү, орточо жылдык өсүү темптери жана айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү айыл чарба өндүрүшүнүн начар өнүгүшүн көрсөтүп турат.

2021-жылы өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукциясын өндүрүүдөгү негизги

1-сүрөт. Айыл чарбасынын өнүгүүсүндөгү негизги көрсөткүчтөр (% менен).

жагымсыз фактор болуп аба ырайы эсептелинет, анткени жылдын жаз жана жай айлары өтө кургакчыл болуп, жаан-чачын болгон эмес. Натыйжада кайрак жерлердеги эгиндердин түшүмү өтө төмөн болуп, сугат жерлердеги эгиндер өз убагында сугарылбай калган. Мал чарбасында эт жана сүт өндүрүү боюнча көрсөткүчтөр жогорулаган. Бул мал чарбачылыгында малдын санынын көбөйүшүнө байланыштуу болгон.

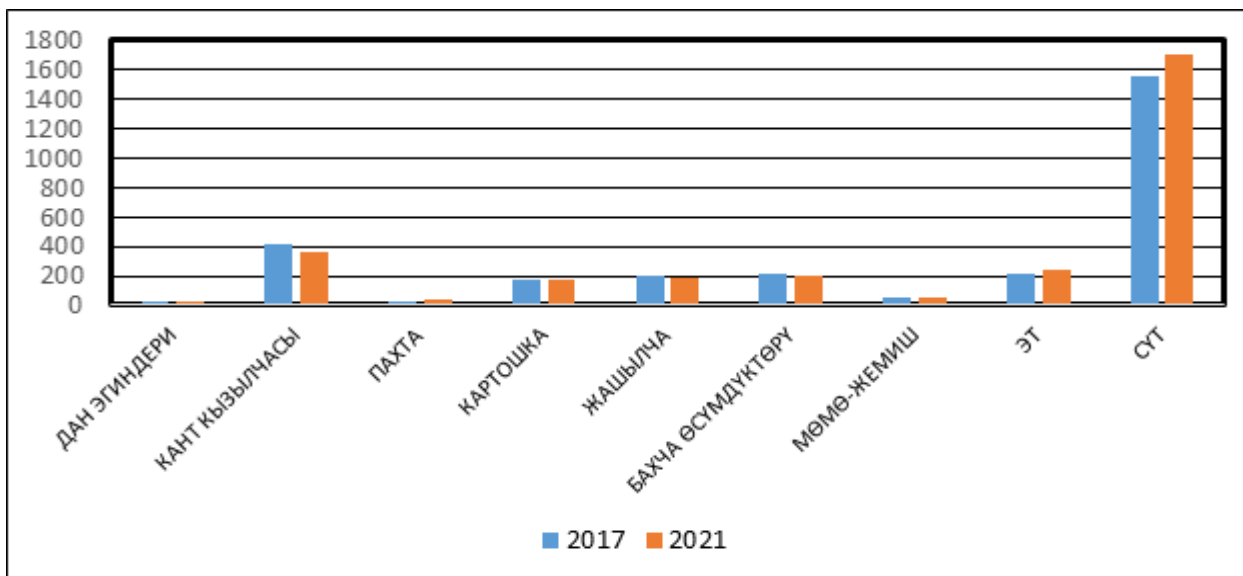
Айыл чарбасында дүң продукциясы боюнча мамлекеттик эмес сектордун үлүшү 99,9% га жетти. Кыргызстандагы айыл чарба тармагындагы өндүрүштүн азыркы деңгээли анын айыл чарба өндүрүшүнүн көлөмүн көбөйтүү боюнча потенциалына ылайык келбейт. Жогоруда белгилеп кеткендей, майда өндүрүш (дыйкан чарбалары айыл чарба субъектилеринин 99,86% ын түзөт) алдыңкы агротехнологияларды колдонууга, инвестицияларды тартууга жана айыл чарба өндүрүшүн уюштуруунун прогрессивдүү ыкмаларын колдонууга өбөлгө түзбөйт ошонун негизинде айыл чарбасында дүң продукциясынын өсүү темпи төмөн, анын айрым тармактарынын өнүгүүсү туруксуз. (1-таблица).

Айыл чарба продукциясынын

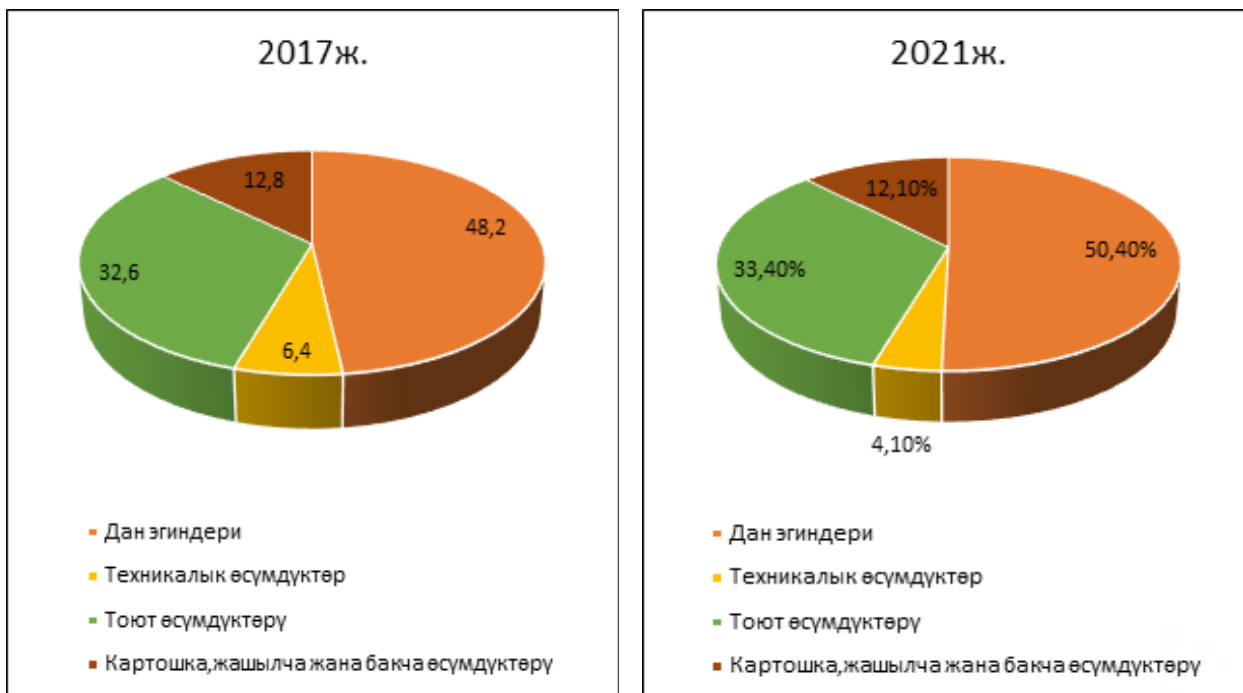
негизги түрлөрү боюнча 2021-жылдын көрсөткүчтөрүн 2017-жылдын көрсөткүчтөрү менен салыштыруунун жыйынтыгында айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн төмөндөшү белгиленген (эт жана сүттөн башкасы). (2-сүрөт).

Айдоо аянттарынын түзүлүшү айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугунун маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири болуп саналат. Жалпысынан республика боюнча чарба лардын бардык категориялары үчүн айыл чарба өсүмдүктөрүнүн аянты (2017-жылдагы 1207,1 миң гектардан 2021-жылдагы 1226,2 миң гектарга чейин) 19,1 миң гектарга көбөйгөн. Дан эгиндеринин айдоо аянты 33,5 миң га көбөйгөн, техникалык өсүмдүктөрдүн аянты 25,7 миң га кыскарышынын эсебинен тоют өсүмдүктөрүнүн айдоо аянты 14,6 миң га көбөйгөн, картошка, жашылча жана бакча өсүмдүктөрүнүн аянты 6,5 миң га азайган. (3-сүрөт).

Тоют өсүмдүктөрүнүн айдоо аянттарынын көбөйүшү айдоо аянттарынын түзүлүшүндөгү оң өзгөрүү болуп саналат, анткени мал чарба азыктары дайыма көбүрөөк керектелет жана кирешеге ээ, ошондой эле мал чарбачылыгын өнүктүрүү

2-сүрөт. 2017 жана 2021-жылдары айыл чарба продукциясынын негизги түрлөрүн өндүрүүнүн динамикасы, (миң тонна).

3-сүрөт. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянттарынын түзүмү, (%) менен.

3-таблица. Айыл чарба жаныбарларынын санынын динамикасы (бардык категориядагы чарбаларда; жылдын аягында; мин баш)

Жылдар	Ири мүйүздүү малдар	Анын ичинде уйлар	Чочколор	Койлор жана эчкилер	Жылкылар	Үй канаттуулары
2017	1 575,4	789,8	52,2	6 077,8	481,3	5 910,4
2018	1 627,3	812,6	51,3	6 167,9	498,7	6 009,7
2019	1 680,7	835,3	34,7	6 266,7	522,6	6 211,8
2020	1 715,8	855,0	29,5	6 278,7	539,6	6 070,4
2021	1 750,5	868,8	29,5	6 278,1	547,3	5 924,7
2021ж. % менен 2017ж. салыштырмалуу	111,1	110,0	43,5	103,3	113,7	100,2

Булак: КР УСК, Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы 2017-2021-жж. - Б., КР УСК - 2022. -28-32б.

үчүн өлкөдө бардык шарттар бар.

Кыргыз Республикасында 2021-жылы 2017-жылга салыштырмалуу малдын санынын дээрлик өсүшүн байкаса болот (3-таблица), бодо малдын өсүү темпи 111,1%, уйлар - 110,0%, кой-эчкилер - 103,3%, жылкылар - 113,7%, үй канаттуулары - 10,2%ды түздү, төмөндөө темпи 43,5% га чочко үчүн гана болгон.

2017-жылдан 2021-жылга чейинки талдоо мезгилинде мал чарба азыктары жылына орточо эсеп менен төмөнкүдөй өндүрүлгөн: эт (союлган салмакта) -225,9 миң тонна, чийки сүт – 1628,12 миң тонна, жумуртка – 546,28 млн. даана.

2017-2021-жылдар аралыгында талдоо жүргүзүлүп жаткан мезгилде мал чарба азыктарын өндүрүүнүн орточо жылдык өсүү темпи: эт – 108,5%, чийки сүт – 109,2%,

жумуртка – 110,5% ды түздү. Талдоо жүргүзүлүп жаткан мезгилде мал чарба азыктарын өндүрүүнүн орточо жылдык өсүү темпи 8,5%дан 10,5%га чейин бир кыйла туруктуу

болгон.

2017-жылдан 2021-жылга чейинки мезгилде мал жана үй канаттууларынын өндүрүмдүүлүгү орточо эсеп менен 5 жылдын ичиндеги көрсөткүчү: ар бир уйдан орточо жылдык сүт саап алуу 1997,6 кг, жылдык орточо жумуртка өндүрүүдө бир

тооктон 119 даана жумуртка, этке сатылган бир баш бодо малдын орточо тирүү салмагы 285.0 кг ды түздү.

2021-жылы малдын өндүрүмдүүлүгү 2017-жылга салыштырмалуу бардык көрсөткүчтөр боюнча төмөнкүдөй: бир уйдан орточо жылдык сүт саап алуу 1,3 %га жогорулаган, мекиян тооктордун орточо жылдык жумуртка алуусунда өзгөрүү болгон эмес жана бир койдон жүн кыркып алуу көрсөткүчү дагы өзгөрүүсүз калган.

4. Талкуулоо

Ошондуктан мал чарба продукциясын өндүрүү өнөр жайды интенсификациялоо жолу менен гана жүзөгө ашырылууга тийиш, анткени малдын санын экстенсивдүү көбөйтүүнүн эсебинен мал чарба продукциясын өндүрүү экологиялык тең салмактуулуктун бузулушуна кайрадан алып келиши мүмкүн.

Мисалга алсак: Голландияда бир уйдан орточо жылдык сүт саап алуу жылына 9 миң литрден ашат, бул дүйнөдө Израилден кийинки экинчи орунда турат жана Кыргыз Республикасынан 4,5 эсеге ашат. Мал чарба азыктарынын өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндүгү малдардын генетикалык потенциалынын төмөндүгү, заманбап багуу жана тоюттандыруу технологияларынын жоктугу жана башка ушул сыяктуу факторлорго байланыштуу.

Мунун баары малдын өндүрүмдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрүнүн артта калышына алып келет.

Өлкөдө өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукциясы калкты тамак-аш азыктары менен, өнөр жайларды чийки зат менен, мал чарба азыктары менен камсыз кылат. Өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукциясын өндүрүүнү жогорулатуу айыл чарбасындагы негизги маселе. Бул маселенин чечилишинен калктын тамак-аш азыктары менен камсыз болушу, мал чарба жана кайра иштетүү өнөр жай тармактарынын өнүгүүсү көз каранды.

5. Корутундулар

Айыл чарбасындагы коюлган милдеттерди чечүүдө негизги максат болуп өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун жана экспорттук потенциалды жогорулатуунун өбөлгөлөрү болуп мамлекеттик колдоо, инвестициялык жагымдуу климат, зор ресурстук потенциал эсептелет. Өсүмдүк өстүрүүчүлүктө жаңы муундагы тракторлордун жана айыл чарба машиналарынын базасында интенсивдүү технологияларды өздөштүрүү зарыл, минералдык жер семирткичтерди чачуу, келечектүү жогорку тушүмдүү сортторду жана гибриддерди себүүгө өтүү. Мал чарбасында эт жана сүт өндүрүүнү пландуу түрдө көбөйтүү улантылууга тийиш. Буга байланыштуу

селекциянын мүмкүнчүлүктөрүн толук колдонуу, тоют менен камсыз кылууну жакшыртуу, технологиялык процесстерди оптималдаштыруунун мүмкүнчүлүктөрүн активдүү пайдалануу зарыл, бул бизге жакынкы жылдарда өзүбүздү негизги тамак-аш азыктары менен толук камсыз кылууга жана экспорттун жаңы багыттарын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

6. Колдонулган адабияттар

1. КР УСК, Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы 2017-2021-жж. - Б., КР УСК - 2022. -28-32б.
2. 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы. - Бишкек, 2018.94-95 б.
3. КР УСК. Кыргыз Республикасынын 2017-2021-жылдарга статистикалык жылдык китеби. Жылдык басылма. – Бишкек, 2022-жыл.
4. Добрынин В.А. Айыл чарба экономикасы: Окуу китеби. – М.: «КолосС» басмасы, 2000. – 452 б.
5. Буздалов И.Н. Агрардык теория: концептуалдык негиздер, тарыхый тенденциялар, заманбап идеялар / И.Н. Буздалов. РАШН. Бүткүл россиялык айыл чарба институту проблемалары жана информатика атындагы. А.А.Никонова.- М.: Академия, 2005.- 344 б.